

SZOCIOGRÁFIA

Megrabolt szőlőtőkék, „kiszervezett” mezőgazdaság – Dobozi Eszter, Hatvani Dániel, Horváth Dezső, Szentí Tibor, Zelei Miklós szociográfiai alapján

A magyar irodalom teljes jogú műfajként fogadta be a szociográfiát, hiszen Illyés Gyula, Nagy Lajos, Kovács Imre, Féja Géza – hogy csak a legismertebb teljesítményekre hivatkozzam – vitathatatlanul írói szemmel, érzülettel jegyezték le egy-egy emberi közösségekben végzett vizsgálódásuk eredményét vagy spontán módon szerzett tapasztalataikat. Irodalmi műveket hoztak létre, azon túl, hogy szociológiai statisztikákkal alátámasztható képet adtak egy-egy közösség tagjainak életviteléről, gazdálkodásáról, létgondjairól. Az én nemzedékem élete derekán, a hetvenes-nyolcvanas években is születtek autentikus irodalomnak tekinthető szociográfiaik, s nem a *Magyarország felfedezése* című sorozatra gondolok első sorban, noha a megrendelésre készülő nagyriportok, szociológiai jártasságot kamatoztató témafeldolgozások között is jócskán voltak értékesek, de olyan hatást, mint Csalog Zsolt, Tar Sándor szociográfiai – amelyeket minden valamirevaló értelmiséginek olvasni illett – természetesen nem értek el. S akkor még nem is említettem a Moldova György dedikációjáért sorban állók százait a Könyvhetek alkalmával a Vörösmarty téren, vagy az ellenkező végletet: Hajnóczy Péternek az elme-szociális otthonokról írott leleplezését, amely köré szinte legenda képződött, de könyvformában máig nem jelenhetett meg.

E visszatekintéssel azt az igényt jeleztem, amelylyel e konferencia anyagának feltérképezésekor áttekintettük az elmúlt húsz év könyvtermését, olyan műveket keresve az egyébként nagy bőségben kiadott tényfeltáró munkák között, amelyek közvetlenül az átalakulás hatásairól adtak számot a magyar társadalom egy-egy rétegét tekintve. El kellett ismerünk, hogy a klasszikus szociográfiaikkal mérhető irodalmi teljesítmény nemigen van köztük. A tisztas szociográfiai riportok megszületéséhez is túl gyér volt a megrendelés, pedig ilyen feldolgozások az anyaggyűjtés feltételeinek biztosítása, ösztöndíjak nélkül nem jöhetnek létre. De azt is beláttuk, hogy annál többet érnek azok az alkotások, amelyeknek a szerzője hozzá mert nyúlni a forrásban lévő, s sok-

szor nem veszélytelen anyaghoz, s a kedvezőtlen feltételek dacára megörökítette a korfordulót. Én a falu, a tanyavilág közegében járatlan vagyok, épp ezért érdekelt, hogy mit tudhatok meg az evvel a világgal foglalkozó szociográfiaiból. Hogy hitelesek-e a beszámolók, saját tapasztalat híján nyilvánvalóan nem ítélem meg, viszont így legalább részleges egyéni ismeretek sem befolyásolnak. Hétköznapi olvasóként és városi patkányként nem vállalkozom többre, mint hogy beszámoljak néhány könyvről, amelyekből elevenen és személyes érintettséggel rajzolódott ki a magyar vidék, a magyar falu élet-halál küzdelme. Hogy ez az volt, és máig az, már nem szorul igazolásra, sajnos. Az ország mai gazdasági mutatói vallanak rá.

Még egy előre bocsátott megjegyzés: a szóba jövő könyvek kiválasztásáról. A felkészülés egynehány hónapja alatt nem markolhattam többet. Az elolvasott köteteken kívül bizonyára sok van még, amelyre nem figyelhettem. De ahogy az egész konferenciának, az általam végzett szemlének is az a célja, hogy az irodalmi köztudatot rábírja a számba vehető alkotások felderítésére, a sor folytatására.

1993-ban jelent meg Dobozi Eszter *Tíz körömmel* című szociográfija (Széphalom Könyvműhely) egy homoki boráról híres, Kecskemét környéki falu, Izsák feszültséggel telt hónapjairól. A tsz-ekbe és az állami gazdaságba beolvasztott földtulajdon visszaigénylésének és a kárpótlási jegyek beváltásának az ideje ez. A jogosan igényelt földmennyiség aranykoronában számolva több mint kétszer akkora Izsákon, mint a kijelölt földalap. S ezt az arányt tovább rontja az idegenek, sőt, külföldi vásárlók részéről mutatkozó földigény. Az igénylők többsége régi földjét szeretné visszakapni. Azokat a földeket, amelyeket a felmenőik tettek művelhetővé, amikor a homokbuckákat kézi erővel, deszkaszerkezettel egyengették el a XIX. század végén, és 70 cm mélyen fogatták meg a talajt, kiérdemelve a „homok hősei” titulust. Azt a régi földet, amelyet brutális erőszakkal, testi kínzással ragadtak ki a tulajdonukból a kolhozosítók. Hogyan felejtették volna el az izsáki gazdák, hogy volt itt egy

kulák-per 1951-ben tizenkilenc vádlattal, s közülük kettőt halálos ítélettel sújtottak, a következő évben ki is végeztek, tizenheten meg tíz-tizenket évet kaptak – miért? Hogy az Állami Gazdaság létrejöhesse. Van-e ezeknél érvényesebb jogalap? Azonban az eltelt évtizedekben átrendeződött a határ. Esetleg valaki régi földjén áll most egy új tanya, a földre annak gazdája is igényt tart. Az emberi gyarlóság, haszonlesés sem lebecsülendő motívum ilyen felfordult időkben. Számolni kell a tájékozatlansággal is: például van, aki úgy hitte, vagyonjegye már lejárt, beérte 20 ezer Ft-tal, amelylyel a tsz kiszúrta a szemét. És van olyan is, aki akarja a földet, bármekkorát, és nem érdekli, hogy nem bírja majd művelni, vagy nem elég arra, hogy a család megéljen belőle. Igazságosan, megnyugtató módon nem lehet rendezni ezt a helyzetet, mert arra a meghozott törvények sem adnak lehetőséget – mondja az egyik tsz-elnök, mert Dobozi Eszter szakmai tisztességgel a „másik oldal” képviselőit is végiglátogatja, és még emberi kilétükre is jut figyelme. Éppen ennél a szövetkezethél, amely eleve sem kolhoz-típusú volt, hanem nyugatias szakszövetkezet, kivételképpen sikerült megegyezést kicsikarni a tulajdonukat visszaigénylők között. De az állami gazdaság földjei nagy részét eleve hozzáférhetetlenné teszi a rájuk terhelt banki jelzalog. A kölcsönt a gazdaság 1989-ben vette fel, az írot a gazdaság felszámoló biztosa felvilágosítja: a dollár-elszámolásra való áttérés, a keletre exportált áruk utáni fizetség végleges elmaradása (emlékezetes mozzanat ez is azokból a kezdeti évekből!) tette tönkre az állami gazdaságot. Egyes részeit már eladogatták, a tűzhöz közel ülőknek, természetesen, úgymond, muszájból. Akkor még privatizálták, a későbbi szóhasználat szerint „kiszervezték”. 1993-ban már csak a borágazat sorsa kétséges. Kik kapják meg? A Gazdakör hetven körüli tagjai nem esélyesek, ám van egy Kertész Gazdakör is, azokból a környékbeli diplomás szakvezetőkből, akiket a népnyelv „zöld bárók”-nak nevez, s akik egy részvénytársaság megszervezésén ügyködnek. A részvények egy részét alacsony értékben eladják kisembereknek, hogy aztán majd egy-két nagyrészes felvásárolhassa őket. Ezt így kell csinálni a kapitalizmusban, minden rendjén is volna, ha nem foglalnék szabályzatba, hogy nem kell okvetlenül borral foglalkozni, csak amíg kifizetődő. Meg akkor is békésebb lélekkel fogadná az ember az efféle privatizációt, ha Dobozi Eszter jóvoltából nem kéne tanúként végignéznie az árverést, amelynek során egekbe srófolt áron jutott hozzá a „szerencsés” licitáló új-régi tulajdonához.

E vázlatos ismertetésből is ki-ki ráismerhet a fordulatot követő közhangulatra, amelyet az általános kijátszottság érzülete határozott meg. Az író érdeme ez, és utólagos igazolása munkájának. De e látlet felvételekor Dobozi Eszter és interjú-alanyai minden kesergésük, dohogásuk ellenére is jobb jövő hitében leledztek, mint ami következett – most már tudjuk. Akarat feszítette az embereket, elszánás egy gyökeres újrakezdésre. Úgy a részvénytársaság fiatal, szakdiplomás szervezőit mint az unokák javát néző öreg gazdákat. Megnyilatkozásaikon látszik, hogy a nyomorgató anomáliák dühítik ugyan őket, de ott munkál ösztöneikben, hogy ami a kezükben van, annak elégnek kell lenni és elég is lesz a talpra álláshoz – majd megint kitoldják a saját erejükkel, mint mindig. Mára parlagföldrüket lát az ezen a tájon utazó, elhagyott tanyákat. Dobozi Eszter könyvének elején egy parasztember emlékezik: „Kilenc hónap volt a fiam. Akkor kezdett járni. Egy este odajött hozzám a tanácselnök, a füstös. Azt mondta, másnap reggel 8 órakor vigyem be a kulcsot. Akkorra üres legyen a ház. Jön Pestről, aki Izsák párttitkára lesz. Szüksége van a lakásra.” Amikor ezt a parasztember mesélte, tizenöt évvel ezelőtt még csak a múlt borzongatta meg szavai olvasóját. Ma olvasva a magyar falvak lakatlanná vált házainak, üres tanyáknak a látványa rebben át lelkünkön. Kinek-minek volt szüksége arra a sok lakásra? Ki rabolta meg a szőlőtőkéket?

A szőlőtőkék megrablása már Hatvani Dániel könyvében merül fel, többször is. Ha valaki eladni, vagy kivágni akarja a szőlőtőkéket, metszésnél hosszúra hagyja a termőcsapot, mert akkor utoljára még nagy termést szüretelhet. Az ilyen tőke a következő évben, esetleg soha többé nem terem. Hatvani Dániel szociográfiai riportjairól volt ismert, 2006-ban megjelent kötete, az *Egy bennszülött vallomásai* (Felsőmagyarország Kiadó – Szépirás Kiadó) mégsem társadalomrajznak készült, hanem önéletrajzi vallomásnak. Az teszi társadalmi érdekűvé, hogy az író személyes sorsában egy jellegzetes vidéki értelmiségi típus drámai szerepvetése jelenik meg előttünk. Parasztszármazék volt, de szülei kezdetől meg akarták menteni a paraszti munkától, talán mert alkalmatlannak is vélték rá. Jogot végzett, és igyekezett messze kerülni a falutól, ám mégis akkor talált magára, amikor Kecskemétre kerülvén újságíró lett, és a mezőgazdasági rovattal kellett foglalkoznia. A föld, a kert mindvégig elemien fontos volt számára. Vett egy tanyát is a Homoki Hátságon, de a városokba visszaköltözve is, mint afféle közrendű Antaeus (Antaios), naponta érintenie kellett a

falut, ha már gyökereit kitepte onnan. A rendszer hazugságai között kellett újságíróként majd folyóirat-szerkesztőként elboldogulnia, tehát nem nehéz elképzelnünk, hogy a rutinszerű manipulációk nyálkás szövevényéből ösztönszerűen fordult némi bizonyosságért a paraszti közeghez és a kétkezi gazdálkodáshoz. A nyolcvanas évekről, a lengyel forrongásról szólva azt írja Hatvani Dániel: „Ami az itthoni dolgokat illeti: egy percre se szerencsétlennem megtapasztalni a kádári diktatúra felpuhulását, a repressziós bekeményítést annál inkább.” – Igen, vidéken és a külvárosban más világ járta, mint a fővárosi értelmiségi klubokban. – „...egyre bizonytalanabb a közérzetem” – folytatja Hatvani. – „Sóvárogra szemlélgettem a lendületes falusi építkezéseket... Azt érzékelttem, hogy a vidéki Magyarország nem nagyon emésztí magát a nemzetközi nyavalyák, a világ bajai miatt, kellőképpen elfoglalta magát ön-maga rendbetételével...” Kedvtelve írja ezt, ám ekkor feljajdul benne a lapszerkesztő, az igazságokért vergődő értelmiségi: „De akkor kiknek csináljuk az orgánumot?” Adódik a válasz: „a frusztrált, kiéhezettett, szakadt humánértelmiségi volt az, aki vevő volt mindarra, amit közreadtunk. Segítettünk neki az oppozíciós érvei megfogalmazásában. 1990 után, amikor javarésztük beépült az új hatalmi struktúrába, viharos gyorsasággal igyekezett elfeledni, hogy milyen emlékönn nevelkedett.”

Hatvani Dániel 90 utáni felresodródásának nagyobb oka volt, mint pusztán betegsége, nyugdíjaztatása. „Narodnyik” volt – ő maga is így minősíti magát –, és ezért senkinek sem állt érdekében az új normáknak való megfelelés közepette, hogy elnézze neki egykori párt-kapcsolatait. Se a liberális szellemi körnek (amely az állampárt „piacivá” avanszált káderei és kliensei esetében nem finnyáskodott), sem a keresztény-konzervatív irányt vett magyar demokratáknak, akik a „saját” narodnyikjaiktól is szabadulni igyekeztek. Egzisztenciális gondjaitól aligha mentette volna meg, de tartásában megerősítette volna, ha legalább a „nép”-nek kell. De hát az ilyen falusi apostol sorsának ironikus törvénye, hogy a népnek aztán végképpen nem kell.

A vallomás-kötet a továbbiakban arról szól, hogy Hatvani Dániel nem küzd a régi társadalmi presztízs visszaszerzéséért, talán nem is képes rá. Immár a kilencedik megyében ver gyökeret, Diósjenőn lakik. Művésztéte fejleszti a takarékoskodást, s e művészetnek része a szakácsmesterségben való elmélyülés is. És íróhoz méltó módon papírra veti gondolatait, emlékeit. 2003-ban Balmazújvárosban még nyer is vele egy szociográfia-pályázaton. De a „világ bajai” már nem jelennek meg soraiban. Nem-

igen figyel rájuk. Legfeljebb azokra az emberi dolgokra van szeme, amelyek a társadalom peremén történnek. Például beszámol a falusi legénykék között nem ritka új szokásról, hogy nagyvárosba kerülve olyan lánnyal szűrik össze a levelet, aki egyedülálló anyjával él. Rövid idő alatt a jóvágású legény, Tersánszky „havasi selyemfiújának” vulgáris utóda, úr lesz a háznál, s még jó, ha megtűri lakótársnak a ház tulajdonosait. De ilyesféle társadalmi híradás ritka Hatvani „vallomásaiban”. Ő is azok közé került, akik a maguk bajával vannak elfoglalva, mert nincs beleszólásuk semmi másba. Erről az emberfajtáról azonban hiteles leírást hagyott.

Az előbbi két könyvhöz könnyű hozzáölni Horváth Dezsőnek, a szegedi újságírónak ugyancsak a Duna-Tisza köze tanyavilágát bejáró riportkötetét. Hogy milyen volt a tanyai ember a rendszerváltásig, éppen Horváth Dezsőnek a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent könyvéből is tudható, de a téma nem riporteri, hanem tudományos módszerű feldolgozása a Hódmezővásárhelyen élő Szentí Tibor nevéhez fűződik. Kutatásait a nyolcvanas években végezte, az anyagot 1985-ben cenzúrázott formában kiadták, de a teljes munka csak 2008-ban *Parasztvallomások* (Századvég Kiadó) címmel jelent meg. Ma már Szentí Tibor néprajzi? szociográfiai? könyvének anyaga muzeális értékűvé vált, hiszen a vásárhely környéki tanyavilág régi, azóta szinte teljességgel elpusztult állapotát rögzítette, az akkori közelmúlttal, a kuláküldözéssel és az erőszakos tsz-szervezéssel együtt, amelynek elszenvedői a gyűjtés idején még éltek – a meghalt áldozatokra pedig emlékeztek. Milyen szokások, babonák, nemzedékről-nemzedékre szálló adomák, szólások, milyen tárgyak adtak keretet a tanyasi életnek a gazdaság megszervezésétől a szexualitásig. Szentí Tibor fejezetekbe foglaltan, s jórészt a hangszalagra vett elmondás alapján sorolja elő. S noha a rendszerváltásnak még a sejtelme sem merül fel sem benne, sem a vallomástevő parasztpolgárokban, mégis indokolt megemlíteni e könyvet témánk szempontjából is, hiszen az utóbbi húsz év történése, a családi gazdálkodás tudatos aláaknázása akkor ítéltető meg valódi súlyával, ha nem hisszük el vakon, hogy egy rossz minőségű életformát söpört el a változás. A tanyai kultúra a földről, az állatokról, a szerszámokról való ismeretek lenyűgöző bőségét tartalmazza, a családi és a közösségi hierarchia bölcs kiérlettségét. Önállóságot követel meg a döntésben, a felelősségvállalásban, teljes szuverenitást, amely lassan már kivész civilizációnkból. S ez az önállóság rászorítja a ta-

nyai embert, hogy kifelé is, távolra is lásson; olvas, tájékozódik, sőt, műveli magát.

Ilyen volt a tanya; és Hódmezővásárhelytől Szeged nem esik oly földrajzi távolságra, a természeti adottságok különbsége sem oly nagy, hogy ne ezt a képet tartsuk szem előtt, amikor Horváth Dezső 2005-ben kötetbe gyűjtött újságr riportjait, *A fölfedezetlen Magyarországot* kezdjük olvasni (Felsőmagyarország Kiadó). Sajnos nem jelöli a riportok keletkezésének idejét, de érezhetően kronológiai a sorrend. Nos, eleinte a tettvágy és a kreatív ötletesség léggömbje csapja meg az olvasót. A meglátogatott tanyák korszerűen felszereltek. Nemcsak elektromos szerkentyűket használ a gazda, hanem internetet is, sőt egy helyen napkollektort is felszereltek már. Nemhogy fürdőszobát építettek – szauna is akad, persze a külföldi vendégnek, de a tanya gazdája se veti meg. Van tanya, ahol „maszek” hűtőkamrákat állítottak üzembe – fenntartása a nagy hűtőházak gazdaságtalanságával szemben megtérül, mert nem ömlesztve borítják bele a gyümölcsöt, hanem válogatva tárolják. A falusi turizmusra felkészített, komfortos házak is az életrealitást bizonyítják. Sajátos formája ennek a „turizmusnak” a gyógyító tanya, ahol nehezen kezelhető, a bűnözés szélére sodródott, kábítószeres kamaszok időleges gondozását vállalja a gazda, történetesen nemetekét. És hihetetlen, de sikeres a kísérlet. Megannyi példa a tanyai emberek alkalmazkodóképességére, leleményességére, ügyességére. Ám már kezdetől árnyék vetül a kellemes tapasztalatokra: a tanyai iskolákat bezárták. A vilmaszállási iskolára tábla került: Tanyai Kulturcentrum. Az ember az első pillanatban elneveti magát. Aztán dühös lesz: ezekben a bezárt iskolákban tartják péntekenként a diszkót. Azt bezzeg a helyszínen nyújtják a bennszülött fiataloknak – az abécét nem!

Kis idő múltán ugyanazokon a helyeken leforrázó tapasztalatok érik a riportert: a tanyai turizmussal lassan felhagynak, akik megpróbálkoztak vele, mert a közvetítésért többet kap a városi iroda, mint a vendéget fogadó, ellátó gazda. A házakat is eladják nyaralónak, többnyire külföldi vevőknek. Az egy-két éve még prosperáló családi gazdaság a felvásárlás akadozása, az adóterhek miatt tönkrement, távoli munkahelyekre járnak dolgozni a családtagok, már aki talált munkát. Úgy látszik, a saját védelmükre nem ismertek titkos varázslatot, pedig a gyümölcsfákat meg tudták védeni az őzek, vadak kártevésétől a nylonharisnyában fára akasztott emberi hajjal (ezt a babonát még Szent István sem gyűjtötte fel). A még szegényebbek sorsáról még keservesebb tudnivalók derülnek ki. Megnőtt

a környéken a gyermekhalandóság: a fémhulladékból kiolvasztott ólom gyilkol.

Úgy tudjuk, mi, magyarok szeretünk belesüpedni az önsajnálatba. Horváth Dezső másféle magyarokkal találkozott. Olyannal, aki a nehéz időkben is hombárokat vásárol. Igaz, szinte ingyen, hiszen ahol állnak, nem kellene, szállítani őket meg lehetetlen. Na, ezt a lehetetlent oldja meg sugallatos technikai zsenialitással az ügyes gazda. Most termény hűtőben a birkák gyapját tartja bennük, várva, hogy kissé feljebb menjen a gyapjú ára. Csodálni való kitartás, életerő. A riportert egy igazi, sikeres vállalkozóra is ráakad. Nem az a fajta, aki jókor volt jó helyen a mai mondás szerint, ez mindenért megdolgozik. Önerőből megoldotta százhusz hektárnyi gyümölcsöse öntözését. Exportra termel spárgát, és egyfokos vízzel hűtve csomagolja, szállítja. Jó tudni, hogy ha elvétve is, de van ilyen is (vagy ez is csak volt?) a magyar vidéken, s nemcsak a természetközelséghez és szokásaikhoz ragaszkodó öregek tartanak ki a tanyán. Horváth Dezső kötetében viseli a riportútjainak esetlegességét, hangneme a kissé túl szívesen beszélő újságíróé, vagyis hajlik a kedélyeskedésre, de bőségesen kárpótol gyengéjéért a közvetlen anyagszerűség, amely egy-egy technikai fortélytól az újonnan született nyelvi fordulatokig terjed.

Nem mondható el ez utóbbi gazdagság Moldova György *Ha az Isten hátánézne* (Urbis, 2008) című szociográfiájáról, amely meglehetősen rutinszerű, szürke. Nem mintha az író el akarná leplezni az Ormánység falvainak igen súlyos helyzetét. Nem is tehetné, hiszen itt is, mint az ország keleti és északi megyéiben kritikus szintet ért el a munkanélküliek száma. A falvakban eleve kevés a munkaképes korú felnőtt, s ezek töredéke jár el dolgozni. Csakodon például azt jegyzi fel, hogy 87 felnőttből 6. Hogy a baj teljes legyen, volt itt egy polgármester, nyolc osztályos végzettséggel, aki pszichiátriai kezelést igénylő beteg volt, tettelesen is bántalmazta „alattvalóit”, alig tudtak tőle megszabadulni. Moldova ottjártakor is nyolc osztályt végzett polgármesternője van a falunak, de ő azon fölül, hogy erősen túlfizeti önmagát, nem okoz különösebb kárt. Moldova egy innen, Csakodról származó, rabbinak készülő cigányfiútól egy vonatkozás alkalmával hallott az esetről, ez ültette el benne a szándékot, hogy szociográfiát írjon Baranyáról. A többi faluban már horror-elemek nélkül tárulnak fel a gondok – többnyire a helyi polgármester előadásában. Az író ugyanis kísérővel látogatja a falvakat, pontosabban a polgármestereket, de mert gyakran várnia kell rájuk, másféle szerzettel is beszédbe elegyedik. E beszélgetéseket átíratja az

egyértelmű, ugyanis a korábbi helyzet, a Kádár rendszer körülményei az adott viszonyok között majd minden beszélgetőtársban – riportalanyban – mint aranyidő kódlik fel.

Tanulságos látni, hogy pusztán anyaggyűjtéssel a szociológus nem léphet túl a megfigyelő kissé ellenszenves szerepén, akár kajánul szemlélődik, akár részvétellel eltelve. Valamiképpen érdekeltté kell válnia a dologban ahhoz, hogy vérrel, élelenséggel teljék meg a leírt tényhalmaz, a sok-sok hangfelvételtől felhangzó magánpanasz. Moldova szenttelen kíváncsiságát igazában a kuriózumok lobbantják lángra: például hogy Kemse községbe egy néger betelepülő is jelentkezett, aki munkaközvetítéssel akar foglalkozni. Vagy hogy egy házat úgy kiraboltak, hogy a vízaknából még a vízórát is elvitték, elárasztva a környéket. Izgalom, hogy mi is lesz Ormánsággal, mi is lesz a megismert emberekkel, nem érződik. Moldova végtére is profi.

Riportkörütyje vége felé Moldova megkapja az alsószentmártoni iskolaigazgatótól Teingl-Takács László könyvét, amelyet eleve ismertetni szándékoztam, de most kapóra jön, hogy a szenttelen rutin ellentétként állíthatom ide. Nem mintha Teingl-Takács László memoárnak és kultúrantropológiai „csemegének” mondott kötete, a *Szentmárton könnyei* (Liget Könyvek, 2007) nem volna teljességgel „profi” írói munka. Ám itt meg a szerzőnek a leírt jelenségekben való heves érdekelttsége válhat ki az olvasóból (belőlem is) egy kis távolságtartást. Nem ellenszenvet, nem bizalmatlanságot – ellenkezőleg, erősödő rokonszenvvel kísértem Teingl-Takács Lászlót epizódról epizódra, gondolatfutamról gondolatfutamra az úton, míg feloldódik az eredetileg idegen cigányfalu közösségében, képes belülről is átvenni annak vérmérsékletét, szokásrendjét, s mindezt pedagógusként használni is kezdi valami jóra, nem csupán öncélú szellemi kísérletnek éli meg. Alsószentmárton több nemzedék óta cigányfalu, alig van nem cigány lakosa. Semmivel sem élnek jobban, mint más cigányközösség, mégis vidámabbnak, jobb kedvűnek látja őket a szerző, mint aminek általában mutatkozik ma a cigányság. Nincs orvosi rendelő, gyógyszerész, postahivatal, civilizált vendéglő (legfeljebb kocsmák és néhány bögre-sárdák), itt is sok a munkanélküli, és itt is elbukik a „magas” kultúra, nem kell a művészfilm, amit a szerző eleinte klubszerű keretben tukmált volna rájuk. Mégis létrejöhetett egy érzelmileg gazdag kapcsolatrendszer, amelyben „közösen” írják a faluról a könyvet is. „Megírjuk együtt, ugye, én majd segítek, nekem ehhez megvan a szókinccsem!” – mondja egyik barátja, a másik meg: „Ne tőrjed, hogy diszkriminálnak bennünket!”. Teingl-Takács László derűs szere-

tetről tesz tanúságot, de alighanem éberrel védelmezi is ezt az érzületet minden bántó behatástól. Közben némi kajánsággal állapítja meg, hogy Alsószentmártonban a magyar politikai élet főszereplői, az MSZP és a Fidesz egy tévé-sorozat szereplőivel vagy egy-egy reklámozott termék betűszavas nevével egy rangban, egyféle realitással jönnek elő, ugyanakkor nem észleli, mennyi politikai gyúanyag van az idézett mondatban: „ne diszkriminálnak bennünket”. Igaza van abban, hogy a lebecsülés évezredek hagyományába ütköznek a mai cigányok, amely a magyar nyelvbe is beivódott a negatív konnotációjú „cigány” szóösszetételek révén, s nem könnyű az irodalomtanárnak dolga, ha cigánygyerekekkel kell megszerettetnie a magyar regényeket, amelyekben csak alantaszerepben láthatják őseiket. Ezzel bizony számolnia kell a többségi magyarnak, még ha tudja is, hogy ez csak szalonképes felszíne a problémának. Teingl-Takács mintha nem várna el a cigány-közöségtől is hasonló szembesülést a saját terhes örökségével. Mintha nem ismerné fel, hogy a sérelmi stratégia a cigányságon sem fog segíteni. Felhős lélekkel olvastam tehát Teingl-Takács könyvét, mégis szívesen, mert érintettségéből következő vakfoltjaival együtt is mozgósító erejű tudósítás egy szelet élhető valóságról, míg Moldova kirándulásainak hozadéka a kiúttalanságról szóló illusztráció-sorozat lett.

Az általam olvasott szociográfiák között – és alighanem az elmúlt húsz év teljes termésében – az egyetlen könyv, amelynek óriási közönségsikert, sőt nemzetközi sikert kellett volna aratnia, ha igazság, de legalább valami logikus rend lenne a Földön, Zelei Miklós először 2000-ben megjelent, *Kettézárt falu* című munkája (Ister Kiadó). Óriási sikert ugyan nem, de sokat elért Zelei Miklós vállalkozásával. Barátaival, szövetségeseivel együtt elérte, hogy határátkelő nyílt Kisszelmenc és Nagyszelmenc között – bár később majd arra is kitérnek, hogy félszárnyú ez a győzelem. S elérte, hogy a kettészakított falu sorsáról szinte mindenki hallott már a magyar globúszon, persze inkább a dokumentumfilmek feldolgozásán ültette el a köztudatba, nem a könyv. A film kiváló, és minden elismerést megérdemel, de a teljes interjúanyag, vagyis a könyv összehasonlíthatatlanul többet ad, a sorsok szerzeágazó fonálát is követi, máshol meg összefonja a szálakat. Olyan részletek tárulnak fel, amelyek révén átélhetőbb a történet a szerencsésebb sorsú kortárs vagy utód számára, mint amennyire a lényegre törően elbeszélte tények megidézhetik azt.

Miért tekinthető a rendszerváltozás részének egy könyv, amely jobbra fél évszázaddal korábbi

eseményeket idéz fel? Miért teszünk kivételt, ha a kilencven után lélegzetelállító bőségben megjelent memoár-irodalmat, a kitelepítésről, deportálásról, hadifogságról, az ÁVH ténykedéséről valló tényirodalmat kihagytuk témánk közül? Azért, mert *A kettézárt faluban* jelen van a pillanat, amikor egy szlovákiai és egy ukrainai magyar faluba Magyarországról újságíró érkezik, és el lehet mondani neki, magyarul, hogy mi történt velük ötven év alatt. Amikor rendszerváltozásról beszélünk, ilyen pillanatokra is gondolunk, hiszen a történelmi fordulatot, a fellélegzést ezekben éltük meg. Sajnos, csakis ezekben, a katarzis kiteljesedése elmaradt. És jelen van Zelei könyvében a kilencvenes évek politikai realitása is, leginkább Leonid Kucsma 1999-ben kelt köszöntőjében a dokumentumok között. Az ukrán történelem nagy eseményéről, Kárpát-Ukrajna és Ukrajna 1944-ben történt egyesítéséről emlékezik meg elnöki pátozzsal. Megrázó olvasmány, miután az egész könyv e dicső esemény következményéről, a tengernyi szenvedésről szól. Így hát olyannyira a témánkhoz tartozik *A kettézárt falu*, hogy benne van a közép-kelet európai rendszerváltások nyomorúsága is. Akár a szomszéd országok változásainak irodalmi megjelenítésével foglalkozó előadók is joggal felvehették volna anyagukba. A két falu újraegyesítéséért való jogi és politikai manőverekről számot adó kötet, *A 342-es határkő* (Ungváron, 2006) címmel megjelent cikk-, dokumentum-, és napló-gyűjtemény *A kettézárt falu* függelékének is tekinthető, de egyúttal egy teljesen új társadalmi látélet. Parlamenti meghallgatások jegyzőkönyvei, dialógus az ügynek megnyert befolyásos nyugati politikusokkal – ki hinné, hogy egyszer csak azért kell izgulni, hogy ne létesítsenek határátkelőhelyet Kisszelmenc és Nagyszelmenc között, mert arra vinnék a teherforgalmat is, s akkor az ikerfalunak vége. Alig lehet megakadályozni a terv végrehajtását, mert sokak érdeke fűződik hozzá, a több napig veszteglő kamionok Csapnál is sokat hoznak egyes konyhákra. Végül csak kerékpár- és személyautó-forgalom számára avatják fel 2005. december 23-án a határátkelőt. Hurrá! De Kisszelmencről Nagyszelmencre átmenni továbbra is csak vízummal lehet.

Méltó befejezése ez ötvenévi abszurditásnak. Nehéz eldönteni, a befejezés esztelenebb-e, vagy a kezdet: hogy az udvaron átvezetnek egy országhatárt. A disznóól és a ház között áll a határőr, s ha úgy hozza a kedve, nem engedi át Csehszlovákiába a gazdaasszonyt, hogy kiengedje a kondával a disznót. A határsávba eső házaknál éjszaka nem lehet kimenni a budiba, mert kijárási tilalom van. Ha a muszka katona gyanakszik, hogy a gazda mégis kint

járt, bemegy a házba, és megtapogatja a bakancsa talpát, nedves-e. Idővel aztán jobbra összeszoknak a határőrök a határon lakókkal, „derék fiúk ezek a muszák, de sokba is került az nekünk” – mondja a legügyesebb gazda, aki sok mindent el tudott intézni, legfőképpen pálinkával. Az emberi lényben talán az a legcsodálatosabb, hogy fölé tud emelkedni a nyomorúságának, megalázottságának. Az imént felvillanó részletekbe nem a kívülálló olvasó látja bele a humort: maguk a szenvedő alanyok adják elő szinte poénra kihegyezve, a rendkívüli részletekre fókuszálva az emlékeiket. Talán amikor átérték, már akkor is észlelték a helyzet humorát. Hogy például egy átfázott muszka fiúra épp egy Bocskai nagyujjast húznak rá. Hogy a békekölcsön-jegyzéstől azért menekülnek meg, mert a határőr nem engedte a határhoz az agitátorokat. Hogy is engedte volna, amikor a saját földjüket művelőknek is naponta engedélyt kellett kérni a parancsnokságon.

A legszebb példa a felülemelkedésre mégsem a népi tréfák szellemét idézi. Egy kisszelmenci férfit egész életén végigkísért a kémgyanú. A háború alatt Németországba vitték, és így onnan egy hadifogoly szállítmánnyal rögtön kényszermunkatáborba került. Csak azon a címen engedték haza, hogy csehszlovák állampolgár, ugyanis annak hitte magát, nem tudva, hogy a lakóháza Ukrajnához került. Jelentkezni nem mert, szülőhelyén bujdosva töltötte a fél életét. És ez az ember azzal fejezi be történetét: „sose voltam elkeseredve. Amikor a legnehezebb helyzetben voltam is, úgy képzeltem el magamat, mint egy regényhőst. Ezt ki kell bírni.” A pszichológusok talán azt mondanák: tudatos sorsvállalás. Vagy az emberi lényeg leválasztása a méltatlan sorsról? Szép, felemelő mindkét jelentés.

A szenvedésnek van olyan fokozata is ebben az újkori nagy népi „eposzban”, ahol már nincs képzelet, nincs tudat. Az egyik bírónak, aki nem adta ki málenkij robotra faluja lakosságát, szétverték a fejét, gumi módra mozogtak a koponyacsontok. Szabadulása után örültekházában élte le maradék életét. Az aljasság fokozata is megjelenik e kicsiny közösségben. A tanító, aki aláírásokat gyűjtött Nagyszelmencen, hogy kérjék a Szovjetunióhoz csatolásukat, Zelei ottjártakor a kocsmában hóbörgött bántatlanul. A nagy számú besúgón sem állt bosszút senki. Vajon miért nem? Tisztelet a hallgató áldozatoknak a nagyvonalúságért! De mégis furcsa elgondolni, hogy ez a zsúfolt szelete a történelemnek, ez a döbbenetes igazság az életről, korunkról semmivé vált volna a hallgatag temetőben, ha Zelei Miklós nem menti papírra.

Ennyit a szociográfia hasznáról.